

ETNO-NACIONALNO I VJERSKO U DISKURSU NEKE NAŠE ULEME

Prof. dr. Fikret KARČIĆ

Sažetak

Ovaj esej bavi se jednim novim fenomenom u Bosni i Hercegovini, naime dominacijom etno-nacionalnog nad religijom u diskursu neke uleme. Autor teoretski situira ovaj fenomen u okvir odnosa religije i nacionalizma u islamskom učenju, historiji islamske civilizacije i savremene teorije nacionalizma.

Autor takođe kritički ispituje tri teze koje ističe neka ulema: da Bošnjaci nemaju svoju nacionalnu državu, da je Islamska zajednica temeljna institucija Bošnjaka i da Islamska zajednica treba da vodi izgradnju identiteta i etno-nacionalnih institucija Bošnjaka.

Autor se zalaže za to da se religiji da dominantno mjesto u diskursu uleme i da se misija Islamske zajednice ostvaruje u okviru paradigme religijske zajednice, a ne etno-nacionalne institucije.

U posljednjih nekoliko godina u pojedinim hutbama, vazovima, drugim javnim nastupima, angažmanu i sadržaju naših vjerskih glasila moglo se uočiti da neki naši alimi intenzivno koriste etno-nacionalne odrednice kada govore o muslimanima u Bosni i Hercegovini na račun uobičajenih vjerskih odrednica. Na primjer, kada se obraćaju skupini vjernika oslovljavaju ih sa "braćo Bošnjaci" umjesto "braćo vjernici/muslimani" ili već zaboravljeni "ej džema'at-il-muslimin" (skupino muslimana), koje smo bili naslijedili iz osmanskog doba. Neki idu i u paternalizam pa koriste "moj narode". Umjesto o "ulemi Bosne i Hercegovine", kako je pisao Mehmed ef. Handžić¹ govori se o "bošnjačkoj ulemi". Sadržajno, s osloncem na vjerski autoritet i u vjerskom forumu (hutba, vaz), iznose se određene teze o nacionalnoj historiji Bošnjaka i zemlje Bosne i Hercegovine, arbitrarno biraju ključne ličnosti i slično, što bi "poznavaoци vjerskih tekstova" (*'ulema en-nusus*) trebalo da za meritoran sud prepuste poznavaoциma stvarnosti (*'ulema el-vaki*) i njihovom forumu ili u najmanju ruku da rade zajedno koristeći forum koji ne karakteriše jednosmjerna komunikacija.²

O razmjerama ovog fenomena može se govoriti tek nakon temeljnog istraživanja gdje bi se koristio metod analize sadržaja i tehnika frekventnosti upotrebe pojedinih termina, što se nadam da će učiniti neki mladi istraživač. Za potrebe ovog eseja mislim da su o postojanju ovog fenomena dovoljni uvid jednog redovnog čitaoca islamske štampe, web portala i slušanje hutbi u bosanskohercegovačkim džamijama.

Interesantno je primijetiti da uvođenje etno-nacionalnog diskursa u javne nastupe neke uleme nije bilo praćeno objavljivanjem čak ni jednog stručnog i naučnog rada o odnosu islama i nacije. Je li to zato što se ignoriše potreba za obrazlaganjem svojih akcija, ili svjesna spoznaja da se prevladavanje etno-nacionalnog nad vjerskim ne može argumentovati vjerskim razlozima?

1 Muhammed ibn Muhammed el-Handži el-Bosnevi, *El-dževher el-esna fi teradžim 'ulema ve šu'ara Busne* (Cairo, 1349/1930).

2 O ovom razlikovanju uleme - na poznavaoce tekstova i poznavaoce stvarnosti ili konteksta - vidi npr. Tarik Ramadan, *Radikalna reforma: islamska etika i oslobođenje*, prevod s engleskog Azra Mulović (Sarajevo: CNS i El-Kalem, 2011), str.14 i dalje.

Pitanje kojim se bavimo u ovom eseju jeste kako se protežiranje etno-nacionalnog nad vjerskim u diskursu neke uleme može sagledati u svjetlu islamskog učenja, historije islamske civilizacije i savremene teorije nacije.

Na ovom mjestu umjesno je definisati pojmove koje koristimo. Počecemo sa jednom pesimističkom tvrdnjom Hugh Seton-Watsona, opisanog kao "autor najbolje i najsveobuhvatnije knjige o nacionalizmu na engleskom jeziku" koji je napisao:

"Tako sam doveden do zaključka da se 'naučna definicija' nacije ne može dati; ali i pored toga fenomen postoji i postoji".³ Pojmovi se, ipak, moraju odrediti makar i u radne svrhe. Zato navodimo da se u ovom radu pod *etničkom grupom* podrazumijeva "grupa koja dijeli zajedničke karakteristike, interese i razvojno iskustvo"; pod *nacijom* "etnička grupa koja se politički organizuje i na taj način bori za ostvarenje svojih ciljeva", dok *etno-nacionalizam* kombinuje koncepte etničke grupe i nacije i naglašava "političku dimenziju solidarnosti".⁴

U ovom kontekstu korisno je navesti i glavne ideje Benedicta Andersona, autora knjige *Imaginarne zajednice* (Imagined Communities), koja se od svoje prve pojave 1983. do danas smatra jednom od najuticajnijih djela o pitanju nacija i nacionalizma. Prema ovom autoru nacije i nacionalizam su kulturni artefakti. To su *imaginarne zajednice*, jer čak ni u slučaju najmanje takve zajednice njihovi članovi ne znaju sve ostale članove ali u svijesti članova živi predstava njihovog zajedništva. Nacije su *limitirane* pošto i najveće među njima imaju svoje granice iza kojih žive druge nacije. Nacije su *suverene* pošto su nastale u vrijeme prosvjetiteljstva i revolucija kada je uništena legitimnost dinastičkih država koje su se pozivale na Božansku volju. Konačno, nacije su *zajednice* zato što i pored nejednakosti i eksploatacije koje postoje unutar njih one se zamišljaju kao duboko horizontalno zajedništvo.⁵

I na kraju, iako ne i najnevažnije, nacionalizam nikada nije proizveo velike mislioce nego političare.

3 Benedict Anderson, *Imagined Communities* (London: Verso, 2006), str. 3.

4 Vidi Francine Friedman, *The Bosnian Muslims: Denial of a Nation* (Boulder, Colorado: Westview Press, 1996), str. 2-3.

5 Benedict Anderson, *op. cit.*, str.

1. Pitanje etno-nacionalnog identiteta u svjetlu islamskog učenja i historije

Opšte je poznato da je islamska poruka univerzalna, odnosno upućena svim ljudima bez obzira na rasu, boju kože, jezik i druge karakteristike. Svi oni čine svjetsku zajednicu muslimana koja se naziva *Ummet*. Pripadanje *Ummetu* ne potire ostale identitete. U Kur'anu se kaže:

O ljudi! Mi smo vas od muškarca i žene stvorili i pleminama i narodima vas učinili, da biste se upoznavali! Od vas je kod Allaha najplemenitiji onaj koji se Njega najviše boji! Allah sve zna i obaviješten je (49, El-Hudžurat: 13).

Različiti identiteti pojedinca i grupe se konstatuju kao činjenica. Oni odražavaju raznolikost i bogatstvo Božijih stvorenja (*mahlukat*). Ali presudni karakter vrednovanja je, kako se u gornjem ajetu kaže – *takva* (obično se prevodi kao "pobožnost", "strah od Boga" a Mustansir Mir predlaže "svijest o Bogu")⁶. Na Sudnjem danu ćemo biti pitani u šta smo vjerovali i šta smo radili na ovom svijetu, a ne koje smo nacije bili.

Historija nam govori da su sve muslimanske države - od Medine pa do Osmanskog carstva - bile multietničke države. U Medini imamo, pored pripadnika arapskih plemena, i muslimane porijeklom iz Persije, Bizantije, Abesinije, jevrejska plemena itd. U kasnijim historijskim muslimanskim državama ne samo da su živjeli muslimani različitih etničkih grupa nego i različite nemuslimanske konfesionalno-etničke grupe. Za ove države glavni kriterij klasifikacije stanovništva bio je vjerski. Stanovnici su se dijeli na muslimane i *ehlu-z-zime* (zaštićeni pripadnici objavljenih religija, "ljudi Knjige"). Nacionalne države u muslimanskom svijetu su se pojavile kao dominantan oblik organizovanja tek u 20. vijeku nakon što su snage evropskih imperijalista udružene s domaćim nacionalistima srušile multietničku Osmansku državu. Nacionalizam se pokazao kao glavni protivnik islamskog internacionalizma.

Vremenom će nacionalne države muslimanskih naroda takođe postati historijska činjenica i život muslimana će teći u njihovim okvirima. Međutim, svijest o muslimanskom pripadanju svjetskoj zajednici – *Ummetu* - ostaće živa u najmanju ruku na nivou emocija a, zasada, najviše u obliku intitucija muslimanske solidarnosti.

⁶ Mustansir Mir, *Dictionary of Qur'anic Terms and Concepts* (New York-London: Gerland Publishing, 1987), str. 156-157.

Historija nam pokazuje još jednu činjenicu - islamske institucije su se organizovale uvijek na teritorijalnom principu, nikada na etničkom. U tom smislu muslimani su izbjegli sudbinu pravoslavnih hrišćana koji su etnički atribut stavili prije hrišćanskog u svom crkvenom nazivu (npr. naziv "Srpska pravoslavna crkva").

2. Bošnjaci su moderna nacija, a ne osmanski millet

Nacije su fenomen moderne historije. Tako se i početak konstituisanja Bošnjaka kao nacije, pod drugačijim imenom, situira u moderni period historije Bosne i Hercegovine.⁷ U prvom periodu modernosti u Bosni i Hercegovini - Tanzimatu 1839-1876 - nema pokreta za nacionalnu afirmaciju Bošnjaka. On počinje s austro-ugarskim periodom, koji predstavlja uvođenje novog tipa evropske modernosti u Bosni i Hercegovini, kada dolazi do kulturnog buđenja među bosanskohercegovačkim muslimanima. U periodu između dva svjetska rata muslimani u Jugoslaviji su vjerska manjina neefikasno šticeana Ugovorom iz Sen Žermena iz 1919. U socijalističkoj Jugoslaviji 1970-tih ova grupa priznaje se kao nacija pod imenom Muslimani. Konačno 1990-tih nacionalno ime se mijenja i usvaja se historijski naziv Bošnjaci.

Bošnjaci su se, dakle, konstituisali kao moderna nacija, a ne *millet* Osmanske države. *Milleti* su, naime, bili organizacije ne-muslimanskih religijskih denominacija, samoupravne po svom karakteru i osnovane radi ostvarivanja funkcija u oblasti religije, zakonodavstva, sudstva, poreza, obrazovanja i dobrotvornih poslova.⁸ To su bile, ustvari, male teokratije. Na čelu *milleta* bile su vjerske starješine nadležne ne samo za obavljanje vjerskih funkcija nego i za upravljanje svojom grupom. Ove starješine, koje su imale titulu *millet-baša*, bili su i svjetovni i vjerski poglavari svojih grupa. Oni su prema članovima grupe imali i disciplinska i kaznena ovlaštenja. Istovremeno su prema Osmanskoj državi odgovarali za ponašanje članova svoje

⁷ O tome najautoritativnije govori prof. dr Mustafa Imamović u *Historiji Bošnjaka* (Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture, 1997).

⁸ Vidi Michael Ursinus, "Millet", u *The Encyclopaedia of Islam*, new ed., vol. 7, str. 62; Kemal Karpat, "Millets and Nationality: The Roots of Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era", u *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, ur. Benjamin Braude i Bernard Lewis (New York: Holmes & Meier, 1982), 141 i dalje.

grupe, pa su mogli biti i kažnjeni u slučaju pobune članova grupe.

Muslimani u Osmanskoj državi, bez obzira na etničku pripadnost, nisu bili organizovani u *millet*. Njihove vjerske institucije bile su dio države, državni poglavar bio je njihov vjerski poglavar, te su tako bez posredovanja *millet-baša* bili direktno vezani za državu.

Zbog toga, ako bi danas neka ulema tražila za sebe ili prisvajala poziciju *millet-baše* primijenila bi na slučaj moderne nacije koja živi u okviru moderne države invertirani koncept ne-muslimanskih *milleta*. Umjesto afirmacije koncepta građanstva (*muwatana*) stavljala bi muslimane u poziciju islamskih *zimmija*.

3. Osvrt na tri teze iz etno-nacionalnog diskursa neke uleme

U etno-nacionalnom diskursu neke naše uleme mogu se čuti i ove tri teze na koje se želimo ukratko kritički osvrnuti.⁹

Prva teza: Bošnjaci nemaju svoju nacionalnu državu

Navodi se da su Bošnjaci jedini narod na Balkanu koji nema nacionalnu državu.¹⁰

Tačno je da Bosna i Hercegovina nije nacionalna nego više-nacionalna država. Ali to je i država Bošnjaka jednako kao i drugih naroda i građana. Ne može se s ponosom govoriti o paradigmi Bosne i Hercegovine kao multietničkog društva a istovremeno žaliti što se nema nacionalna država. Ulema koja konstatuje historijsku činjenicu da Bošnjaci nemaju nacionalnu državu ne kaže nam šta treba preduzeti polazeći od ove konstatacije. Uvažavanje mišljenja javnosti nalaže učesnicima u javnom životu da izlože i obrazlože svoj tok akcija. U nedostatku tog izjašnjenja možemo navesti da su teorijski moguće tri opcije: a) nastojati da se stvori nacionalna država Bošnjaka na dijelu teritorija Bosne i Hercegovine; b) formiranje paradržave po uzoru na *millet* sistem; ili c) dalje ulaganje napora na izgradnji multietničke Bosne i Hercegovine ma koliko to bilo teško?

9 Rasprostranjenost ovih teza može se utvrditi pretraživanjem interneta.

10 Na primjer, http://www.rijaset.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=9325:muftija-zukorli-bonjaci-imaju-frtalj-drave&catid=255:intervjui-kat&Itemid=186, pristupljeno 3.02.2012.

Opredjeljenje za pravu alternativu značilo bi definitivnu podjelu ove zemlje i stvaranje "Bošnjakistana" po uzoru na *bantustane* - enklave crnačkog stanovništva s ograničenom samoupravom u Južnoj Africi.. Opredjeljenje za drugu alternativu bio bi historijski anahronizam. Jedino ostaje validna treća opcija, koja, u stvari, predstavlja historijski formulirano opredjeljenje i interes Bošnjaka.

Druga teza: Islamska zajednica je temeljna institucija Bošnjaka

Nekada se ide i dalje pa se navodi da je Islamska zajednica "noseći temelj nezavisnosti domovine"¹¹. Polazeći od ranije spomenutih karakteristika zamišljanja nacije, među kojima je suverenitet, možemo reći da je temeljna institucija Bošnjaka država Bosna i Hercegovina.

Bošnjaci su unijeli svoju volju u "društveni ugovor" na kome se temelji ova država. Oni, zajedno sa drugim narodima, čine subjekte njenog suvereniteta.

Islamska zajednica je vjerska zajednica koja je formirana u vrijeme Austro-Ugarske prema modelu organizovanja vjerskih zajednica te zemlje i prema određenom uvažavanju osmansko-islamskih tradicija. Ciljevi, organizacija i djelatnosti Islamske zajednice od tada pa dalje kroz historiju oblikovali su se u okviru vladajućih modela odnosa religijskog i državnog autoriteta u državama koje su se smjenjivale. Kroz sve to vrijeme Islamska zajednica je bila nacionalna institucija samo u mjeri u kojoj je vršila neke funkcije koje su joj pripale u nedostatku ostalih izdiferenciranih nacionalnih institucija (obrazovanje, zadužbine, matične knjige i sl.). Od strane državnih režima koji su se smjenjivali i od strane svojih pripadnika, Islamska zajednica je uvijek bila tretirana, percipirana i samo-percipirana kao *vjerska zajednica*.

Treća teza: Islamska zajednica treba da predvodi izgradnju etno-nacionalnog identita i institucija Bošnjaka

Obrazloženje ove teze je da su Bošnjaci kroz svoju historiju uspjeli izgraditi vjerski identitet ali ne i nacionalni, pa sada Islamska zajednica treba da se koncentriše na taj proces.¹²

11 IABNA; "Pismo podrške sunarodnicima u domovini", http://www.rijaset.ba/index.php?option=com_content&task=view&id=12596&Itemid=1, pristupljeno 3.02.2012

12 Na primjer, "Delegacija Rijasetu posjetila Bošnjake u

U vezi s ovim obrazloženjem treba spomenuti da je identitet dinamička kategorija, te se ni u kom momentu ne može reći da je završen. U pogledu vjerskog identiteta bosanskohercegovačkih muslimana sva istraživanja pokazuju da se na planu tumačenja vjere u posljednje dvije decenije dešavaju važne promjene. One se manifestuju, između ostalog, i u pojavi alternativnih izvora tumačenja vjere i pojavi alternativnih grupa na islamskoj sceni u Bosni i Hercegovini¹³. Osim toga, život u savremenom društvu mnoge izazove za pojedinca i kolektiv na koje se očekuje islamski utemeljen odgovor. Davanje takvog odgovora prioritetni je zadatak uleme.

Ako je ovaj razvoj događaja poznat, zašto se onda napušta prioritetno polje djelovanja da bi se ušlo na ono polje za što se nema ni legitimitet ni kapacitet?

Naime, misija Islamske zajednice je definisana njenim Ustavom. Tu nije navedeno osnivanje nacionalnih institucija. Ne može se biti pravni nihilista pa misliti da nas Ustav ne obavezuje. Po svojoj prirodi Ustav je naš "svečani ugovor" (*misak*), temeljni akti uređenja naše vjerske zajednice, pa je njegovo poštivanje i pozivanje na njega pitanje principa a ne pravnička pedanterija.

Konstanta organizacije Islamske zajednice bilo je postojanje dvije komponente: predstavničkih tijela muslimana i uleme.

Osnova autoriteta predstavničkih tijela unutar Islamske zajednice je njihov izbor. Oni su legitimni predstavnici onih muslimana koji su ih birali i ništa više. Oni nisu predstavnici cijelih etno-nacionalnih grupa ili onih njihovih pripadnika koji su ateisti, agnostici, svjetovni humanisti, pripadnici novih vjerskih grupa i pokreta i sl.

Osnova autoriteta uleme je *znanje* (ilm). Taj tip autoriteta spada u onu vrstu koja se označava kao *knowledge based authority* (autoritet na osnovu znanja). Znamo da je zbog razvoja znanja i njegove specijalizacije i autoritet uleme

ograničen područjem njihove ekspertize. Ako je neki alim autoritet u pitanjima dogmatičke teologije (*ilm-i kelam*), to znači da bez dodatnih kvalifikacija ne može biti i autoritet u pitanjima npr. međunarodnih odnosa, teorije države i prava ili mikroekonomije. U svakodnevnom životu mi svi znamo da je autoritet znanja ograničen područjem specijalizacije.¹⁴ Naprimjer, nikada stručnjaka za antičku filozofiju ne bi pitali da nam da savjet prilikom kupovine kola. Isto tako moramo biti dosljedni kada govorimo o dometima autoriteta uleme u daleko važnijim pitanjima kao što su etno-nacionalni identitet, izgradnja državnih institucija, međunacionalna ili međunarodna politika i sl.

Jedan primjer napuštanja područja u kome se ima autoritet znanja u korist onog za što su drugi stručnjaci jeste ime Instituta za proučavanje tradicije Bošnjaka. Naime, u novembru 2007. godine u Sarajevu je održan naučni skup o temi "Islamska tradicija Bošnjaka: izvori, razvoj i institucije, perspektive" u organizaciji Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Jedna od ideja koje su se čule na tom skupu bila je da se osnuje institut koji će se baviti izučavanjem islamske tradicije Bošnjaka.

Islamska tradicija Bošnjaka je sintagma koje se koristi u važećem Ustavu Islamske zajednice (čl. 4) u kojem se navodi da se ustrojstvo i djelovanje ove zajednice temelji na "Kur'ani kerimu i sunnetu Muhammeda alejhis-selam, islamskoj tradiciji Bošnjaka i zahtjevima vremena". Imati institut koji će se baviti istraživanjem *islamske tradicije Bošnjaka*, znači da će se Islamska zajednica baviti svojom misijom - izučavanjem islamske misli i prakse u ovoj zemlji, to znači onom oblašću za koju se ima autoritet baziran na znanju. Međutim, u procesu osnivanja ovog instituta tokom 2008, iz njegovog naslova je isključen atribut *islamski*.¹⁵ Ovaj institut se sada, po svom imenu, može baviti svim aspektima tradicije Bošnjaka - od etnografije, muzike, književnosti, običaja do vjere i vjerske prakse. Na

14 Vidi W. Lawrence Neuman, *Social Research Methods* (Boston-London-Toronto-Sydney-Toky-Singapore: Allyn & Bacon, 1994), str.2-3.

15 Kada je Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini raspravljao ovu inicijativu 26.06.2008 korišten je naziv "Institut za proučavanje islamske tradicije Bošnjaka" (*Glasnik Rijaset IZ u BiH*, vol. LXX, br. 11-12, str.1173), dok se u odluci Sabora Islamske zajednice od 1/11/2008 izostavlja atribut "islamski" a institut službeno naziva "Institut za proučavanje tradicije Bošnjaka". (*Glasnik Rijaset IZ u BiH*, vol.LXXII, br.11-12, str.1196).

Njemačkoj", http://mesihat.org/index.php?option=com_ezine&task=read&page=2&category=7&article=5452, pristupljeno 3.02.2012.

13 Vidi *Islamska scena u Bosni i Hercegovini*, naučni kolokvij 5. i 6. juli, Fakultet islamskih nauka (Sarajevo:Udruženje ilmije Islamske zajednice u BiH i Fondacija Konrad Adenauer, 2011; Fikret Karčić, "Glavne tendencije u tumačenju Šerijata u Bosni i Hercegovini 2000-2005", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, LIV-2011, str. 191-201.

ovaj način, po svom nazivu jedna vjerska ustanova transformiše se u etničku.

U modernom društvu u kome vlada diferencijacija društvenih funkcija svaka institucija treba da vrši funkciju koja joj pripada. Funkcija vjerske zajednice nije da osniva etno-nacionalne institucije.

Na kraju ovog eseja želimo potcrtati neophodnost da u diskursu uleme vjersko ima prioritet i da Islamska zajednica ostvaruje svoju misiju u okviru paradigme vjerske zajednice i individualnih i kolektivnih vjerskih prava i sloboda.

Summary الموجز

ETHNO-NATIONALISM AND RELIGION IN THE DISCOURSE OF SOME OUR 'ULAMA

Fikret KARČIĆ, PhD

This essay deals with a new phenomenon in Bosnia and Herzegovina, namely predominance of ethno-nationalism over religion in the discourse of some Bosnian 'ulama. The author theoretically situates this phenomenon within the framework of relation between religion and nationalism in Islamic teaching, history of Islamic civilization and contemporary theory of nationalism.

The author also critically examines three thesis advocated by some 'ulama : that the Bosniaks do not have their nation state, that the Islamic Community is the basic institution of the Bosniaks and that the Islamic Community should lead the process of building of ethno-national identity and institutions of the Bosniaks.

The author pleads for giving to the religion predominant place in the discourse of 'ulama and for actualization of the mission of the Islamic Community within the paradigm of a religious community and not ethno-national institution.

الانتماء الإثني القومي والدين في خطاب بعض علمائنا

أ. د. فكريت كارتشيتش

يعالج هذا المقال ظاهرة جديدة في البوسنة والهرسك. حيث تلاحظ غلبة الجانب الإثني القومي على الجانب الديني في خطاب بعض العلماء. ويضع الكاتب هذه الظاهرة نظرياً في إطار العلاقة بين القومية والدين في التعاليم الإسلامية وتاريخ الحضارة الإسلامية والنظرية المعاصرة للقومية.

كما يبحث الكاتب بصورة انتقادية ثلاث أفكار رئيسية يركز بعض العلماء على إبرازها وهي: أن البشائقة لا يملكون دولتهم القومية. وأن المشيخة الإسلامية هي المؤسسة الأساسية للبشائقة. وأنه يجب على المشيخة الإسلامية أن تقود عملية بناء هوية البشائقة ومؤسساتهم الإثنية القومية. ويدعو الكاتب إلى إعطاء الدين المكانة السائدة في خطاب العلماء. وأن يتم تحقيق رسالة المشيخة الإسلامية ضمن إطار نموذج الجماعة الدينية. وليس المؤسسة الإثنية القومية.